

L'ESGLÉSIA CATALANA AL SEGLE X

Manuel RIU

Traçar les línies generals de l'evolució de l'església catalana al s. x no és pas gens fàcil. La investigació del tema no ha fet avenços essencials els darrers vint-i-cinc anys i n'hi hauria prou en recordar que dels 5.000 documents anteriors a l'any mil conservats originals, en còpies o bé en referències posteriors, la major part són de procedència eclesiàstica per a advertir la importància que tingué l'església en la formació, i en l'evolució, del territori de Catalunya i dels seus habitants, en una època en la qual ni aquell, ni tampoc aquests, s'anomenaven encara ni Catalunya, ni catalans. Tota vegada que després dels treballs d'Abadal i de Mundó hi ha hagut més aportacions de fonts que plantejaments de problemes o estudis d'aspectes concrets de caràcter general, em limitaré a glossar alguns temes, per als quals penso que hom no pot oblidar els precedents immediats.¹

1. *Els precedents*

Si ens remontem a l'època visigoda² veurem el territori de la futura Catalunya distribuït ja en bisbats (Empúries, Ausona-Vic,

1. La recent síntesi de J. M. Salrach *El procés de feudalització. Segles III-XII*, Edicions 62 («Història de Catalunya», vol. II), Barcelona, 1987, 494 pgs., inclou una àmplia bibliografia a les pp. 461 a 478 on hom trobarà la informació complementària.

2. R. d'Abadal, *Dels visigots als catalans*, vol. I: *La Hispània visigòtica i la Catalunya Carolíngia*. Edició a cura de Jaume Sobrequés, Edicions 62, Barcelona, 1969, 496 pàgs. Recull de treballs amb tota la documentació corresponent. Després d'Abadal bens pocs punts de l'història de l'església catalana del s. x han fet avenços dignes d'esment.

Barcelona, Egara-Terrasa, Girona, Lleida, Tarragona, Tortosa i Urgell), agrupats en el territori provincial de la seu metropolitana de Tarragona, una de les sis províncies eclesiàstiques d'Hispania, coneguda per Tarragonesa.

L'església visigoda estengué el cristianisme des dels nuclis urbans a les zones rurals, amb un gran sentit d'unitat i una bona organització a jutjar pels testimonis conservats, moltes vegades indirectes, tot i les peculiaritats litúrgiques de l'Orient i de l'Occident peninsular. El monacat i l'episcopat semblen haver ajuntat els respectius esforços, en aquest sentit, durant més d'un segle, des de que els visigots adoptaren oficialment el catolicisme com a religió oficial i pròpia. El factor mossàrab seria, segles després, el continuador de la tradició cultural y religiosa hispanogoda.

Però, els anys darrers del s. VIII, i en l'àmbit ruralitzat del bisbat d'Urgell es desenvolupà la anomenada per Ramon d'Abadal «batalla de l'adopcionisme»³ que alguns autors consideren iniciada a Toledo i símptoma de la desintegració de l'església visigoda, i altres creiem⁴ que tingué el seu origen a les zones de colonització del Pirineu i fou símptoma de la vitalitat evangelitzadora de l'església, principalment dels monestirs tradicionals, en moments difícils per al Cristianisme.

Fos com fos, les autoritats Carolíngies emprengueren una lluita frontal contra el bisbe Fèlix d'Urgell, desitjoses d'afermar el prestigi de l'arquebisbat de Narbona i de vincular-li els bisbats catalans, en uns moments en els quals una part important de l'antiga arxidiòcesi de Tarragona, i aquesta mateixa ciutat, restaven en mans dels islamites. Al problema teològic suscitat per l'adopcionisme, que es trobava arrelat en l'arrianisme (Crist fill «adoptiu» de Déu Pare), es sumaren, doncs, motivacions polítiques. La Cort Carolíngia dedicà els seus millors teòlegs: Alcuí de York, Leidrad de Lió, Nebridi de Narbona, Benet d'Aniana i altres, per a combatre els postulats del bisbe Fèlix d'Urgell i dels seus seguidors, particularment dels monjos del monestir de Sant Serni de Tabèrnoles del qual és possible que Fèlix hagués estat

3. R. d'Abadal, *La batalla del adopcionismo en la desintegración de la iglesia visigoda*, Real Academia de Buenas Letras, Barcelona, 1949. Discurs de recepció que inclou les fonts utilitzades en estudiar el tema.

4. M. Riu, *Revisión del problema adopcionista en la diócesis de Urgel*, «Anuario de Estudios Medievales», I, Barcelona, 1964, pp. 77-96; Id., *El Adopcionismo: una herejía cristológica en la España islamizada* (apèndix a l'edició espanyola del vol. VI de la «Historia de la Iglesia» de Fliche-Martín, «Los Carolingios» de E. Amann), Edicep., Valencia, 1975, pp. 519-535.

abat abans d'accedir a l'episcopat. Una sèrie de concilis, entre els anys 792 i 799, des de Ratisbona fins a Roma i Aquisgran, acabaren per obligar a Fèlix a abjurar i exiliar-se a Lió, on morí l'any 818 després d'escriure un catecisme dialogat, amb mires a l'evangelització del poble, que constitueix un clar precedent dels catecismes episcopals de l'Edat Mitjana. Veus ací un primer tema digne d'un estudi aprofundit.

L'abjuració del prelat de major prestigi de l'església tradicional, degué causar un gran impacte entre els fidels i deuria provocar un cert debilitament de l'autoritat episcopal, hàbilment aprofitat, la primera meitat del s. ix, per a reafirmar l'autoritat de l'arquebisbe de Narbona sobre els bisbats catalans i per a procedir a introduir les normes de l'església franca en el territori fronterer, a la vegada que es reevangelitzava la població allí on es cregué necessari.⁵ En aquesta tasca l'abat Benet d'Aniana i l'arquebisbe Nebridi de Narbona hi tingueren una participació molt activa. Les restes del monaquisme visigot foren desarticulades, a favor de la benedictinització introduïda en el propi Sant Serni de Tabernoles (avui Anserall, en el camí de la Seu d'Urgell a Andorra).⁶ El bisbe Gualaric de Girona i el comte Odiló de Girona-Besalú, col·laboraren amb els Carolingis en l'aplicació de les disposicions unificadores decidides a Aquisgran el 816-817, per tal de reglamentar la vida en comú dels clergues de les esglésies catedralícies, dels monjos i de les monges. No sols les esglésies episcopals acceptaren l'autoritat de l'arquebisbe, sinó també els centres monàstics, ja habituats a sotmetre's a l'autoritat episcopal. A l'arquebisbe Nebridi de Narbona el trobem l'any 817 al *pagus* de Besalú, actuant com a *missus* o inspector enviat per l'emperador Lluís el Piadós.

Amb la invasió musulmana no poques esglésies rurals de les zones properes als camins principals o de les zones frontereres havien sofert incendis i depredacions. A Catalunya els uns i les altres tornaren a accentuar-se des de l'any 884, després d'una trentena d'anys de pau, quan les autoritats islàmiques s'aperceberen de la debilitació de les forces Carolíngies. Des de Lleida s'iniciaren expedicions de saqueig a la frontera cristiana. Una d'elles seria la que el 897 emprengué Lup ibn Muhammad contra Cardona, envaint la vall de l'Aiguadora i destruint el castell

5. J. M. Salrach, *L'església catalana a l'alta Edat Mitjana*, «Revista de Girona», núm. 92, Girona, 1980, pp. 225-231.

6. R. d'Abadal *La vida monàstica després de l'expulsió dels sarràins*, a «Dels visigots als catalans», I, cit. nota 2, pp. 365-376.

d'Udura i probablement les esglésies de Gargallà i de Sorba, pertanyents al patrimoni de l'acabat de fundar monestir de Santa Maria de Ripoll.⁷ A Sorba les tropes islàmiques degueren saquejar el martirium de Sant Eudald.

2. La província de Narbona i els bisbats catalans

Els sobirans Carolíngis, Carlemany i el seu fill Lluís en primer lloc, no tardaren en afavorir l'organització eclesiàstica de les terres reconquerides, des de la fi del s. VIII i durant el s. IX, als musulmans. La Catalunya Carolíngia⁸ compregué cinc diòcesis amb les seves corresponents seus i catedrals: Elna, Urgell, Girona, Barcelona i Vic. Les diòcesis d'Empúries i d'Egara-Terrassa no es restauraren incorporant-se els territoris respectius a les de Girona i de Barcelona, i la resta romangué sota el domini islàmic (Tarragona, Lleida i Tortosa), encara que és molt possible que hi perduessin comunitats mossàrabs, com en altres zones i, fins i tot, prelats. Tots els bisbats restaurats obtingueren dels sobirans Carolíngis privilegis d'*immunitat*, que els declaraven lliures de l'autoritat civil ordinària, i amb determinats drets fiscals traspassats. El bisbat de Girona l'obtingué l'any 834, el d'Elna el 836, el de Barcelona en torn del 848, i Urgell i Vic-Ausona els obtingueren també abans de finalitzar el s. IX.

Els cinc bisbats catalans restaurats depenien, com és sabut, de l'arquebisbat de Narbona, seu metropolitana, per trobar-se Tarragona, la seu tradicional, en mans dels musulmans com les de Lleida i de Tortosa. I tot el s. IX no resulta insòlit veure a l'arquebisbe de Narbona a Catalunya presidint actes tan importants com les consagracions d'esglésies.

Els reis Carolíngis, al llarg del s. IX, i en successius preceptes anaren concedint als prelats, a les esglésies catedralícies o a ciutats episcopals, la meitat o bé la tercera part dels impostos principals o bé dels drets propis de la potestat. Els bisbes, degut a la seva jurisdicció sobre els fidels cristians, fruien d'una situació privilegiada. Solien disfrutar d'una part (la meitat o el terç) del *teloneum*, impost que gravava la venda i transport de mercaderies; del *pascuario*, que consistia en la possibilitat d'apro-

7. R. d'Abadal, *Els primers comtes catalans*, Edit. Teide, Barcelona, 1965, 368 pàgs. Especialment p. 201.

8. R. d'Abadal, *Catalunya Carolíngia*, IEC, Barcelona, 1926-1950, vol. II, primera part.

fitar les herbes per a la pastura dels ramats mitjançant el pagament d'una quantitat en metàl·lic; del *monedatge*, benefici que proporcionava l'encunyació de moneda abans reservada a les ceques reials, i d'altres impostos que calia pagar per l'explotació de les salines, per l'utilització o parcelació dels erms, per l'apropiació de les restes de les naus que havien naufragat a les costes del territori i de la seva càrrega, pels drets de peatge, etc. Tots aquests privilegis i drets fiscals pogueren ésser aprofitats pels bisbes catalans i compartits amb els comtes, gràcies a un precedent important.

En efecte, després de la capitulació de Narbona (l'any 759), Pepí el Breu havia atorgat a la seva església, sens dubte per aconseguir la seva addició, un privilegi que podia resultar mol lucratiu: la meitat del teloneu de mercats i transports, dels drets portuaris i de les salines. Un privilegi de Carles el Calb, l'any 844, fa referència a aquests precedents en confirmar les dites prerrogatives.⁹ La conveniència, per part dels sobirans Carolíngis, de tenir addictes els bisbes catalans que compartien les tasques de govern i d'inspecció al costat de l'autoritat civil, els faria estendre'ls els privilegis de la seu arquebisbal de Narbona. No hi ha dubte que els bisbes catalans saberen aprofitar la seva participació en dits drets fiscals, obtinguda de la dotació del càrreg comtal, en ple s. IX, a la qual minvava. Emparentats amb les famílies comtals, no ens consta que els bisbes trobessin oposició en l'exercici d'aquests drets.

3. Situació del clergat i dels fidels

Si la situació econòmica dels bisbes hom pot considerar-la òptima tot i que no és possible pas per ara de quantificar-la, els pocs testimonis que posseïm de l'organització diocesana i de la situació del clergat secular són menys optimistes. Una bona part de les notícies ens la proporciona un capitular dat a Toulouse, el juny de l'any 844, pel rei Carles el Calb, per atendre les reclamacions dels preveres de Septimania, que reglamenta les seves obligacions envers els prelats pel que feia a les contribucions parroquials al sosteniment del bisbat, a les visites pastorals i a les divisions de les parròquies.¹⁰

9. J. M. Salrach, *El procés de formació nacional de Catalunya*, vol. I, p. 7 i sigs.

10. Vegi's el text a Abadal, *Catalunya Carolíngia*, II, cit. nota 8, primera part, doc. 6, pp. 426-429.

Aquest precepte degué afectar els clergues de les diòcesis d'Urgell, Girona i Barcelona, llavors ja organitzades. En ell s'establia que els preveres que fossin rectors d'esglésies parroquials entregarien als seus bisbes: un modi de blat, un altre d'ordi i un altre de vi; un porc valorat en sis diners, o bé sis diners en efectiu, o bé per tot plegat la quantitat de dos sous (o sigui: 24 diners), en concepte de cens parroquial anual al bisbe. No sabem ben bé els litres de blat, ordi i vi que representaven els tres modis, si bé cal pensar en una valoració equivalent, cada un d'ells, a la del porc: sis diners, atesa la suma total exigida. L'índici és interessant per a conèixer les valoracions relatives dels principals aliments i les seves possibles equivalències econòmiques.

Els preveres que vivien en un radi d'uns vuit quilòmetres de la ciutat episcopal (fins a cinc mil·lars ens diu el document) farien el pagament del cens, per mitjà de servents que el portarien a la ciutat. Els que vivien més lluny farien el pagament per decanies o arxiprestats, en els llocs assenyalats a l'efecte per l'arxiprest, on el recullirien els arxipreveres o bé els ministrals dels bisbes. I els prelats haurien de procurar que els seus ministrals no turmentessin els preveres, en endavant, exigint-los hostatge o penyores que garantissin els pagaments.

Igualment els bisbes en les seves visites pastorals a les parròquies, per tal de no resultar massa gravosos als rectors, anunciarien el lloc on volien anar i en aquella parròquia es reunirien els rectors i els feligresos de quatre esglésies veïnes. Cada un dels quatre rectors portaria deu pans, mig modi de vi, un porc de quatre diners, dos pollastres, deu ous i un modi de farratge per als cavalls. El cinquè sacerdot, a la casa del qual s'aniria a hostatjar el bisbe, li proporcionaria llenya per escalfar-se i tot el necessari per a l'exercici del seu ministeri. I el bisbe hauria de procurar que ni la casa, ni la parròquia on s'hostatjava la seva comitiva resultessin empobrits pels ministrals.

En el lloc escollit, els bisbes predicarien als feligresos de les cinc parròquies, administrarien la confirmació, i preguntarien i corregirien els errors del poble. La visita haurien de fer-la una sola vegada cada any, recurrent la diòcesi, però si no visitaven les parròquies tampoc podrien exigir aquestes prestacions, ni el seu preu o valor; ni podrien transferir a altres la concessió (a criats o bé amics seus), ni el dret d'exigir-les. Haurien de portar una comitiva moderada, per tal d'evitar les despeses supèrflues, i no podrien convidar a la taula del rector, els veïns de la parròquia.

Tampoc podien els bisbes fragmentar els districtes parroquials, ni crear noves esglésies per tal d'aconseguir més censos, ni establir més altars, tret que fos excessiva la distància per als fidels, en particular per les dones i els nens, o bé pels guals perillosos o els perills del bosc. Tan sols la distància o el perill per a assistir a l'església principal justificarien l'establiment d'una nova església o bé d'un oratori, romanent la parròquia indivisa. Tan solament quan ho demanés el poble, els bisbes col·legiadament i sense ànim de lucre podrien procedir, en un sínode, a decidir el que fos més convenient, designant el prevere i la part de la dotació parroquial que li correspondria. Els fidels haurien de pagar el delme a l'església. I els preveres diocesans es reunien en sínode amb el prelat, una o dues vegades l'any, per a tractar dels assumptes que afectaven a l'administració i al govern de les esglésies.

Un altre precepte de Carles el Calb, dels mateixos mes i any (juny del 844), en favor dels *goti* i dels *hispani*, que vivien a la ciutat de Barcelona i al seu comtat, els declarava lliures i immunes, els permetia viure sota les seves lleis pròpies (les de l'època visigoda) i els prometia auxiliar-los en les seves necessitats. Sembla contrastar aquesta situació diferenciadora i de privilegi, amb el desig d'unificació de l'església de la *Marca* o zona fronterera que havien manifestat els primers Carolíngis.

4. *Els arxiprestats*

L'existència d'arxiprestats agrupant a vàries parròquies no apareix certificada per la documentació fins la segona meitat del s. IX, tal vegada degut al fet de la repoblació per districtes de les diverses valls, amb les seves parròquies corresponents. No obstant, la figura de l'arxiprest apareix no sols en el document del 844 ja esmentat, sinó també en els moments preliminars del bisbat de Vic, on Recovand i Godmar, els quals actuen com a executors de les ordres de l'arquebisbe de Narbona, procedeixen a organitzar les primeres parròquies de la Plana, abans que la diòcesi tingués bisbe propi. Precisament el segon dels esmentats arxiprests, Godmar, seria el primer bisbe de Vic des del 886 fins al 899 i procediria com a tal a consagrar ja els temples de Sant Joan de les Abadesses (887), Santa Maria de Ripoll (888), Sant Andreu de Tona (889), Sant Pere de Ripoll (890) i Sant Martí d'Aiguafreda (899). Des de la darrerria del s. IX i els inicis del X

abunden les consagracions i dotacions de noves esglésies parroquials a tots els bisbats. En el d'Urgell, per exemple, Merlés (893), la Quar (900), Sagàs (903), Lluçà (905), Casserres, Avià i Puigreig (907), Olost (909)... i així, succesivament en tots ells.¹¹ Aquesta febre ordenadora del territori en l'aspecte eclesiàstic coincideix amb la formació dels districtes dels castells. A moltes actes de dotació d'esglésies hi figura el territori que hom els hi ha assignat i, ben aviat, les parròquies confronten amb els districtes d'altres completant-se la xarxa parroquial. Però, si bé en alguns casos el terme de la parròquia i el del castell coincideixen, solia ésser freqüent que en cada districte civil o administratiu, presidit per un castell i regit per un vicari o per un castlà, s'hi trobessin incloses dues o més parròquies. El fet és que en l'ocupació de l'espai hom podria registrar un castell cada sis quilòmetres i una parròquia cada tres quilòmetres quan la xarxa restà completa.

5. *Les designacions episcopals*

El s. x va ésser innovador en molts aspectes. Fixem-nos ara en el de les eleccions episcopals. En començar el s. x encara l'elecció del prelat era una elecció popular. S'ha conservat el text de l'elecció del bisbe d'Ausona-Vic, Jordi, efectuada en presència de Teodoric, bisbe de Lodève, i de Guiu, bisbe de Girona.¹² La clerecia i el poble solliciten de l'arquebisbe el nomenament d'un prelat i aclamen a Jordi com a bisbe, i l'arquebisbe Agius de Narbona i els demés bisbes de la província narbonesa aproven l'elecció, feta per aclamació, el 17 de juny de l'any 914.

Tres generacions més tard, a la darrerria del s. x, el comte Ermengol I d'Urgell jura al bisbe Salha donar el bisbat a un nebot de Salha, el jove Ermengol, fill del vescomte Bernard, i investir-lo de la funció episcopal.¹³ El bisbe Salha i els seus parents i amics

11. C. Baraut, *Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)*, «Urgellia», I, La Seu d'Urgell, 1979, pp. 11-182. Recentment, R. Ordeig ha defensat la seva tesi doctoral a la Universitat de Barcelona, 1988, sobre *Les dotaties de les esglésies de Catalunya. Segles IX-XII*, en la qual recull i estudia 400 actes (4 vols. inèdits), i Victor Farias ha presentat la seva memòria de llicenciatura sobre *La «sacreria» catalana (950-1200). Aspectos y modelo de un espacio social* (26-IX-1989) a la mateixa Universitat.

12. E. Junyent, *Diplomatari de la catedral de Vic*, Patronat d'Estudis Ausonens, Vic, 1980, doc. 62, pp. 60-61.

13. P. Bonnassie, *La Catalogne*, en «Les Marches méridionales du royaume aux alentours de l'an mil», Presses Universitaires de France, Nancy, 1987, doc. 5, pp. 96-99.

s'obliguen a pagar al comte 250 lliures de plata i el futur bisbe haurà de prestar jurament de fidelitat al comte, doncs, en un acte simoníac, s'atribueix l'*electio* (elecció i nomenament del nou bisbe) i la *vestitio* o investidura de la funció episcopal, i cobra per això una quantitat apreciable, si bé probablement inferior al preu o valor real de les rendes anuals del bisbat d'Urgell, tota vegada que l'any 1019 l'arquebisbat de Narbona és valorat en 100.000 sous, o sigui: 5.000 lliures.

El procés de feudalització era imparabile. Vegem ara com podia ésser degradat o destituït un bisbe, segons un altre exemple concret. La seu episcopal de Vic fou usurpada per Guadall, però el papa Gregori Ve, el maig de l'any 998, el deposà a la basílica de Sant Pere de Roma, on havia acudit, en presència de l'emperador Otó III i d'acord amb la legislació canònica, li tragueren el seu anell de la mà dreta, el bàcul li trencaren sobre el cap, li destrossaren la casulla i la dalmàtica, i bo i degradant-lo de l'ordre episcopal, el feren seure a terra, conferint a continuació el bisbat de Vic al prelat Arnulf i confirmant-li els privilegis diocesans: parròquies, béns fiscals, predis, castells, moneda, teloneu i drets de pastura. Quan hom redotà la catedral de Vic, el 1038 en ocasió de construir el temple romànic, li foren confirmats aquests drets: els mercats, el teloneu de Vic i de Manresa, i la moneda de la regió, amb la tercera part dels rèdits de les esglésies i dels boscos, dels prats, dels erms o de les rompudes que en ells s'hi fessin (*rafigis*), terços i pastures (*pesquers*), adduint també els límits del territori diocesà. El valor de tots aquests drets i béns el desconeixem, però hom pot pensar que era important. No sabem fins on és possible una quantificació tota vegada que per ara ningú ha intentat de fer-la.

6. *Tres intents de restauració de la Tarraconesa*

Si bé els primers temps de la reconquesta la supeditació dels bisbats catalans a Narbona fou total, des del s. IX no faltaren ja els intents d'independitzar aquests bisbats, quan encara restava la capital de l'antiga arxidiòcesi de Tarragona, en poder dels musulmans, amb una possible comunitat cristiana mossàrab, però sense poder per a reorganitzar eclesiàsticament el territori de la naixent Catalunya.

El primer d'aquests intents de separació de Narbona tingué lloc a la darrerria del s. IX, en temps de Guifred el Pilós. Havent

mort l'arquebisbe de Narbona, Sigebut, l'any 885, i trobant-se malalt el bisbe d'Urgell, Ingebert, un clergue de la Cerdanya, Esclua, anà a Gascunya per a fer-se nomenar bisbe d'Urgell. L'any 886 actuava ja com a tal. La mort del bisbe de Girona, l'any 887 afavorí l'intent posterior d'Esclua de segregrar els bisbats catalans de la tutela narbonesa i restaurar l'antiga arxidiòcesi de Tarragona. Els bisbes Frodoí de Barcelona i Godmar d'Osona-Vic, secundaren aquest desig. Esclua es nomenà arquebisbe i designà, l'any 888, bisbes de Girona a Ermemir i de Pallars-Ribagorça, bisbat de nova creació format bo i separant terres del d'Urgell, a Adolf. La nova arxidiòcesi d'Urgell, convertida en metropolitana, la integrarien, doncs, els cinc bisbats de Barcelona, Vic, Urgell, Girona i Pallars.

Els comtes Ramon de Pallars i Sunyer d'Empúries afavoriren l'empresa, que tampoc veia amb mals ulls el comte Guifred de Barcelona. En aquells moments, comtes i bisbes podien aprofitar el canvi dinàstic que suposava l'entronització del rei Odó a França. Però ben aviat aquest fou reconegut a Catalunya i el comte Guifred i el nou arquebisbe de Narbona, Teodard, iniciaren amb la protecció d'Odó, la contraofensiva contra Esclua i Sunyer d'Empúries, l'any 890 (Sínode de Port, prop de Nimes). El bisbe Godmar de Vic sembla que fou el primer a presentar excuses a l'arquebisbe a Port. Ingebert, el 891, restava ja restablert a Urgell. Servus-Dei fou establert a la diòcesi de Girona, i Ermemir fou excomunicat i expulsat. L'any següent (892) tingué lloc a la Seu d'Urgell una reunió conciliar, presidida per l'arquebisbe de Narbona Teodard, en la qual Esclua fou depositat, probablement sense arribar a ésser excomunicat. S'havia restablert doncs, en poc temps, la normalitat. D'acord amb una butlla del papa Esteve Vè, el 896, s'estipulà a més que, en cas de mort d'un bisbe, el metropolità aniria a la diòcesi afectada i presidiria l'elecció del nou prelat, feta del poble, poguent nomenar a un sacerdot narbonès pel càrreg, si en la diòcesi no hi havia una persona idònia per a succeir al difunt.¹⁴

El segon intent de restauració de la província Tarraconesa fou portat a terme pel monjo Cesari de Montserrat, la casa del qual dedicada a Santa Cecília fou consagrada el juny de l'any 945 pel bisbe de Vic. S'ha cregut que, durant un viatge a Roma realitzat uns sis anys després, obtingué una butlla per al monestir i que, el 956, Santa Cecília fou consagrada de nou pel bisbe

14. R. d'Abadal, *Els primers comtes...*, cit. nota 7, pp. 165-178.

de Vic Guadamir. L'ambició de Cesari es concretaria la tardor del 956, en un concili celebrat a Santiago de Compostela, on hauria acudit en pelegrinació i on logrà ésser consagrat metropolità de la Tarraconesa pels bisbes gallecs i lleonesos, sota la presidència de l'arquebisbe de Lugo i amb el consentiment del rei Sancho el Craso de Lleó, si bé molt probablement sense que n'haguessin tingut coneixement aquells als quals afectava més directament el nomenament : l'arquebisbe de Narbona i els bisbes catalans. El concili del 956 precisava que Cesari tindria jurisdicció sobre les diòcesis de Barcelona, Tarragona, Girona, Empúries, Osona, Urgell, Lleida, Tortosa, Saragossa, Osca, Pamplona, Oca, Calahorra i Tarassona, independentment de què alguns d'aquests bisbats restessin en territori musulmà. Però, de retorn a Catalunya, el monjo pelegrí es trobà que no volgueren reconèixer-li els títols ni l'arquebisbe Eimeric de Narbona, ni els bisbes Pere de Barcelona, Arnulf de Girona, Ató de Vic, ni Guisad d'Urgell, de manera que sols arribà a ésser, efectivament, abat de Santa Cecília de Montserrat encara que usés, amb caràcter privat, el títol d'«arquebisbe».¹⁵

Més ben preparat degué ésser un tercer intent de restauració a Vic de la metròpoli de Tarragona. Sembla que l'operació fou curiosament estudiada. En el viatge que, el desembre del 970, realitzaren a Roma el comte Borrell i el bisbe Ató de Vic, en companyia del jove Gerbert d'Aurillac, s'obtingueren del papa Joan XIII cinc butlles en les quals, datades el gener del 971, es declarava el trasllat a Vic de l'arquebisbat de Tarragona, per trobar-se aquesta ciutat en poder dels musulmans, el nomenament d'arquebisbe per Ató de Vic, la concessió a aquest del palli, i la comunicació del nomenament als bisbes sufragis de la nova església metropolitana. Com en altres ocasions, hom s'havia oblidat de consultar l'arquebisbe de Narbona. I també aquest tercer intent fracassà.

Ató, de retorn a Catalunya, fou assassinat violentament un 22 d'agost, sense que sapiguem per qui, ni per què. I després de la seva mort fou consagrat bisbe de Vic, a Narbona, Fruia, el qual acudí immediatament a Roma i obtingué la confirmació del nomenament per Benet VII. Però un altre bisbe de Vic, Guadall, consagrat a Auch de Gascunya mentres tant, aconseguia revoltar a la població en contra de Fruia i aquest moria, també violentament, a Vic vers el 992. Es discutiren el bisbat de Vic Arnulf i

15. R. d'Abadal, Id. id., pp. 293-295.

Guadall, i l'escàndol degué ésser tan gran que l'any 998 foren cridats a Roma tots dos, i allí es celebrà un sínode en el qual es discutiren llurs drets davant dels dos interessats, del comte Ermengol I d'Urgell, fill del comte Borrell, i d'altres pròcers laics i eclesiàstics de Catalunya, essent depositat Guadall, després d'haver reconegut les seves culpes, i designat bisbe de Vic, Arnulf, fent-li entrega de l'anell i el bàcul episcopals.¹⁶ Un cop més l'intent de restaurar l'arxidiòcesi de Tarragona havia fracassat. Caldria esperar el segle següent.

7. *Les esglésies i canòniques catedralícies.*

L'organització canonical de les esglésies catedralícies catalanes fou imitació de la de la resta del món Carolingi. Totes les esglésies catedralícies havien estat generosament dotades.¹⁷ La catedral de Girona, el 834, rebé de l'emperador Lluís el Piadós la tercera part del teloneu que havien de pagar els mercaders que circulaven pels quatre comtats de la diòcesi: Girona, Peralada, Empúries i Besalú, i dels drets de pastura, confirmant-li aquesta donació Carles el Calb (844) i augmentant-la Carles el Gros a la meitat (886), per rebaixar-la de nou al terç el rei Odó (891) i augmentar-la a la meitat, una vegada més, Carles el Ximple l'any 899.

La catedral d'Elna el 834 rebé ja de l'emperador Lotari la meitat dels drets del mercat urbà, augmentats pel rei Carles el Ximple, el 899, amb la meitat dels drets dels naufragis, pastures a les terres fiscals i salines al comtats del Rosselló i Conflent, que deuria compartir l'església amb l'autoritat comtal.

Les catedrals de Barcelona i d'Urgell reberen de Carles el Calb el terç del teloneu l'any 860. La seu de Vic, fundada el penúltim deseni del s. IX incluint-hi els districtes d'Ausona i de Manresa, tenia ja bisbe el 886 i obtingué del rei Odó els anys 889-890 una donació semblant, que comprenia el terç del teloneu fins els termes de Cardona, Berguedà i Eramala, afegint-hi el comte Wifred II-Borrell, els anys 911-912, la cessió del terç de la moneda d'Osona. L'any 934 el seu germà Sunyer confirmava, un cop més, al bisbe de Girona el dret d'encunyar moneda. I les peces

16. R. d'Abadal, *Id. id.*, pp. 320-325.

17. R. d'Abadal, *Cat. Carol.*, II, cit. nota 8 i nota 10, primera part. Especialment pp. XVII-XIX.

conservades acrediten que aquests bisbes encunyaren efectiva-
ment moneda i que aquesta circulà pels bisbats respectius.

Quan, l'any 939, el monjo Godmar de Sant Cugat del Vallès fou designat bisbe de Girona, tota vegada que fou també abat del seu monestir, vingué a inaugurar a Catalunya la sèrie dels bisbes-abats, una etapa de govern episcopal que pot considerar-se una innovació de la quarta dècada del s. x, però els orígens de la qual caldria cercar-los molt més lluny, en la pròpia època visigoda.

Els orígens de les canòniques catedralícies caldria cercar-los també, potser, abans del s. x.¹⁸ Però ni aquests, ni tampoc les sèries dels prelats dels bisbats catalans, han estat examinades a fons. L'any 988 la comunitat de Santa Maria d'Urgell, presidida pel bisbe Salla, la formaven: dos arxisacerdots, un arxiprevere, dos arxilevites, set sacerdots i dos levites, en total catorze clergues, si bé el document que els relaciona ens parla dels «demés *canonici*» semblant indicar-nos que n'hi havia més. Hom ha indicat que la restauració de la vida canònica a l'església catedralícia de Barcelona després dels estralls d'al-Mansur (985), tingué lloc el 9 de març del 1009, i la institució de la vida canonical en comú a la Seu d'Urgell, el 18 de novembre del 1010.¹⁹ Però cal tenir present que es tracta de reformes d'una institució ja existent.

Quan el bisbe procedeix a establir camperols en les terres que pertanyen a la canònica o capítol, com és el cas del bisbe Borrell de Vic el 1015, ha de fer-ho amb consentiment dels canonges (*cum fratres meos kannonicos*). Els que signen la cessió vitalícia d'una zona de la Segarra al diaca Guillem, ens permeten conèixer una mica la composició d'aquesta canònica de Vic. Amb el bisbe, que la presideix, hi figuren dos arxilevites (Riculf i Randulf), el diaca i *sacriscrinio* Guitard, el diaca i *kapudscola* (cabiscol) Wifred, el gramàtic Guibert (director de l'escola de gramàtica), els levites o diaques Witard i Bonfill, el diaca i *prelat* Guillem, l'*ypodiacono* Albert, un sotsdiaca anomenat Oito, dos sacerdots (Nichilà i Olibà), i dos levites i jutges (Bonhom i Wifred), a més del sacerdot Argemir. Quinze en total, a més del bisbe. Una quinzena de persones deuriem compondre el capítol, en aquells

18. O. Engels, *Episkopat und Kanonie im Mittelalterlichen Katalonien*, a «Spanische Forschungen...», núm. 21, Münster, Westfalen, 1963, pp. 83-115.

19. P. de Marca, *Marca Hispanica*, doc. 159, cols. 968-971 i doc. 163, cols. 974-978.

moments a les canòniques catedralícies catalanes, en començar el s. XI, mentre s'estaven creant i definint els càrrecs o funcions específiques que ben aviat els caracteritzarien.

8. *L'organització parroquial*

Alguns bisbats catalans és possible que ja el s. IX restessin subdividits en deganats i arxiprestats, però la xarxa parroquial en dits bisbats tendí a completar-se en el transcurs del s. X coincidint amb la formació de la xarxa dels castells termenats, amb terme o districte propi. Les demarcacions parroquials, que no coincidirien pas, moltes vegades, amb les dels castells, posseïen entorn de les seves esglésies majors un petit patrimoni fundacional més o menys coherent, amb terres de cultiu de secà i vinyes, un lot de bestiar i alguns (pocs) llibres.

Aquestes esglésies parroquials solien ésser erigides o costejades pels propis feligresos, de deu a trenta famílies com a molt, presidides i dirigides pel diaca o el prevere del lloc, que solia ésser el qui, un cop s'havia enllestit la construcció de l'edifici, pregava el bisbe que acudís a consagrar-lo i dotar-lo, i ell mateix solia ésser també el qui escrivia i signava el document o acta que s'estenia en aquella ocasió per tal que es conservés no sols memòria de l'acte realitzat, perpetuat en les creus traçades amb mangra als murs del temple, sinó també per garantir que els béns cedits en dita ocasió a l'església no poguessin ésser-li negats o presos impunement. El bisbe decidia els *dona* que es reservava i fixava el *cens* anual que l'església parroquial hauria de pagar al bisbat, corresponent al terç de la renda de la parròquia, amb certa freqüència, o bé a la quarta part.

El nombre de parròquies deponents de cada bisbat arribà a ésser considerable. L'acta de consagració de l'església catedralícia d'Urgell, de la segona meitat del s. X probablement (no hi ha unanimitat sobre aquest punt), esmenta 287 parròquies en l'àmbit d'un bisbat que comprenia el territori de quatre comtats (com el de Girona). I aquest nombre de parròquies no significa pas que s'esmentin totes les esglésies existents al bisbat. Ben al contrari existien les monàstiques i les comtals i, possiblement, altres oratoris privats.

Quan, entre el 872 i el 878, en col·laboració amb el bisbe Gol·dric d'Urgell, el comte Guifred el Pilós procedia a organitzar la població de la Vall de Lord, té cura de nomenar els preveres que

hauran de regir les seves parròquies, segons acredita una relació de l'any 948 en la qual consten els successius obtentors d'aquelles, en front del desig del prelat, el qual considerava que la reorganització de la vall no donava dret al comte per atribuir-se aquests nomenaments. El cas no era pas insòlit, ni privatiu d'Urgell.

El bisbe Frodoí de Barcelona, per exemple, el juny-juliol del 874, es queixava a Attigny de que un got, dit Madeix, havia obtingut de forma fraudulenta, per precepte, l'església de Sant Esteve i, posposat el culte diví, s'hi feien reunions «vergonyants» de camperols. No sabem si aquesta enigmàtica frase cal interpretar-la com a signe d'una incipient revolta contra l'autoritat episcopal o com un signe de degradació moral i retorn a cultes ancestrals. Es obligat de recordar aquí que el paper del bisbe diocesà és important no sols en el camp espiritual, sinó també en l'esfera civil o administrativa. L'usufructe del terç o de la meitat de les rendes fiscals que els Carolingis atribuïren als comtes, obligava el bisbe a intervenir, en cas de mort del titular del comtat (des del 817 almenys) per a salvaguardar l'herència del fill, administrant-lo temporalment, conjuntament amb el parent més proper del mort. I és possible que aquesta intervenció en l'esfera civil no sempre fos ben vista, ni pels parents del difunt (si ell no era un dels parents), ni pels súbdits. En tot cas, no molt després, el 878, l'arquebisbe de Narbona, Sigebert, dirà que els drets de l'església eren «trepitjats» pels naturals de Gotia i d'Espanya. A l'ingerència de l'església en l'esfera civil (i tampoc hem d'oblidar el paper de *missi* o inspectors enviats per l'emperador que solia recaure en els bisbes) seguiria, doncs, l'ingerència dels laics en els problemes eclesiàstics. La composició o compensació que haurien de pagar els sacrílegs, segons el text del 878, restà fixada en cinc lliures d'or o el seu equivalent, trenta lliures de plata, igual a 600 sous de plata fina. El document resulta preciós per indicar-nos que sis lliures de plata tenien el mateix valor que una lliura d'or, encunyant-se vint sous de cada lliura de plata fina, amb la qual cosa haurien correspost 16,3 grams de plata a cada sou, suposant en vigor la lliura romana de 327 grams.

Totes les parròquies, ja fossin de fundació episcopal o comtal, ja fossin de fundació privada (per un clergue i els seus fidels o bé per un laic), havien de tenir una dotació o patrimoni propi, que comprenia béns i drets i, com ja hem vist també uns deures econòmics o cens anual, generalment mixte, a pagar al bisbe, que no era sempre igual i solia restar fixat en el moment

de la consagració i dotació del temple (que cal no confondre moltes vegades amb la creació de la parròquia o de l'església, les quals podien ésser anteriors).²⁰ L'organització parroquial, des de la fi del s. IX comença a aparèixer ja inclosa dintre dels termes dels castells, encara que aquests darrers (ho hem insinuat també), puguin comprendre no solament una, sinó dues i fins tres parròquies, a més d'altres esglésies.

La persistència d'algunes valls amb personalitat pròpia degué influir en aquesta reorganització parroquial. La vall d'Artès, cedida l'any 890 al bisbat de Vic pel rei Odó, conservaria la seva personalitat amb les seves esglésies, viles i vilars, entre elles Oló, Matacans i Torcó; a més de la pròpia *villa* d'Artès, en la qual hom ha assenyalat l'existència d'un castell el s. X constituït per una *turris* de planta rectangular, i la d'un *palatium* episcopal convertit en centre administratiu dels béns de la mitra.

Alguns exemples del cens parroquial entregat al bisbe diocesà ens mostren les diferències entre parròquies. El cens que paguen algunes parròquies, a mig s. IX, en el bisbat d'Urgell, sol incloure de dos a quatre pernils (*pernas*), d'un a sis *quinales* o *metros* de vi, i de tres a quatre fogasses de pa. La documentació esmenta també de tres a vuit modis de *terç* o de tres a sis quarters de *terç*, paraula que pot referir-se a la «tercia» o tercera part episcopal de la collita de cereals o bé al fet que aquests podien barrejar-se o distribuir-se entre tres tipus diferents de cereals panificables. En molts casos s'esmenta també l'*ebdomada* que es distingeix del cens i que no sabem si correspon o no al dret del bisbe d'albergar-se sis dies l'any (una setmana) a la parròquia. En tot cas s'utilitzaven ja dos tipus diferents de mesures, les *rases* (damunt la vora de les quals es passava un llistó o raser per treure el cereal sobrer) i les corrents o curulles, omplades fins a la punta.

Solien formar part del cens parroquial els elements bàsics per a la vida en aquells temps: el pa, el vi i la carn salada de porc. A les terres més altes com la Cerdanya, on no deuria produir-se a penes vi, augmenta el nombre de pernils a sis, i a sis també els modis de cereal, arribant fins i tot a vuit modis en algunes parròquies. Tan sols en un cas (l'any 839?) s'esmenta una quartera de faves, a la parròquia de Mulnell, on deuria existir un petit molí de cereals, al comtat de Berga; i en molts pocs casos s'inclouen: la cera (una lliura), els pebrots o els anyells.

20. C. Baraut i R. Ordeig, vegi's nota 11.

Quan es funda una nova parròquia sol delimitar-se el seu territori per tal d'assegurar la percepció dels delmes i primícies, i se li sol concedir un terreny de trenta passes (uns 34,5 metres de radi) al voltant del temple, per a cementiri o terra sagrada (*sacraría*) especialment protegida on podrà refugiar-se la gent o guardar-se la collita.²¹ Així, per exemple, el 890 en consagrar el bisbe d'Urgell Ingobert l'església de Sant Andreu de Valltarga.

En els nous censos episcopals exigits a les parròquies, des de la darrerria del s. IX, sol incloure-s'hi també una quantitat de diners. A la Quar, l'1 de desembre del 899 es fixa dit cens en cinc modis de blat i dos sous en efectiu. A Santa Maria d'Olvan, nou dies després, el cens a pagar al bisbe d'Urgell resta fixat en sis modis de cereal (*annona*), tres sous i dos anyells. A la de Sant Salvador de Mata, el 13 de desembre del 899, també en sis modis d'*annona*, tres sous i dos anyells. El bisbe Nantigís d'Urgell, a les darrerries del s. IX i els inicis del X, en ocasió de consagrar una sèrie d'esglésies parroquials al Berguedà, solia fixar el cens o servei episcopal en sis modis de cereal, tres sous en efectiu i un o dos anyells. Però a Sant Vicenç de Corbera, el 899, es fixà tan sols en dos modis d'*annona* i quatre diners de plata (*argentios*).

La donació a l'església parroquial de drets reials o fiscals, i de serveis i obsequis comtals, així com delmes, primícies i oblacions, era usual a Catalunya a meitats del s. X, i solia fer-se constar a l'acta de consagració o dotalia del temple. Especialment l'adjudicació dels delmes i primícies, generalitzada en aquest temps. Quan, el 952, es procedeix a consagrar l'església de Sant Feliu i Sant Martí de Castellciutat, el comte Borrell II i el bisbe Guisad II d'Urgell, li concedeixen, respectivament, les dècimes senyoriales que els hi corresponen, a més dels masos dominicals, 18 llibres (entre ells la Bíblia), indumentària litúrgica (albes, estoles, maníples, amits, capes, casulles, etc.), incensers, canelobres, un calze de plata i un altre d'estany. Probablement aquesta església, de doble advocació, tindria almenys dos altars i més d'un clergue al seu servei.²²

Quan, a la darrerria del s. X es fa entrega d'una església parroquial sol fer-se ja, no sols amb delmes i primícies, sinó tam-

21. El tema de la sagrera i la formació dels termes parroquials els hem glossat extensament al III Congrés Internacional d'Arqueologia Medieval que tingué lloc a Aix-en-Provence el setembre del 1989. La ponència és en curs de publicació.

22. C. Baraut, *Cartulari de la Vall d'Andorra. Segles IX-XIII*, Andorra, 1988, vol. I, doc. 12, pp. 107-109.

bé amb les sufragànies. Les possessions dels comtes a les parròquies els hi poden pertànyer, segons que s'indica, «per alou, per feu o per alguna altra veu o dret». Perquè de vegades són ara els propis bisbes els qui traspassen parròquies als comtes. Així, l'any 988 l'església de Sant Andreu de Sagàs, al comtat de Berga, és permutada o traspasada per bisbe d'Urgell al comte Borrell II, «amb la seva parròquia, delmes i primícies» i amb els alous pertanyents a dita església i les *cellulis et sacrariis vel cimiteriis*, frase que sembla indicar ja l'existència d'una sagrera en torn de l'església amb petites barraques o *sagrers*. Afegeix a més el text que hom traspassa també els *munera* o oblacions que es solen oferir i les sufragànies.

Hom podria preguntar-se també què és el que donen en realitat al monestir d'Ovarra, la comtesa Garsenda i els seus fills el comte Isarn i la comtesa Tota, quan el desembre, tal vegada de l'any 990, diuen que li donen «les parròquies de varies villes». ¿Són esglésies parroquials de villes comtals que han construït els comtes i les traspassen al monestir per tal que els seus clergues en tinguin cura?²³

Aquesta època la major part de les esglésies parroquials eren petites, constaven d'una a tres naus de planta rectangular, amb coberta de fusta a dues vessants, o algunes vegades ja amb volta de quart de canó les dues laterals i amb capçalera quadrada o bé recta a l'exterior i de planta de ferradura a l'interior. Solien tenir a la capçalera d'un a tres altars (rars vegades dos), orientats a l'Est. Amb freqüència eren d'una sola nau i d'un sol altar amb capçalera recta o rectangular. Solien tenir una cabuda inferior a la cinquantena de persones, amb freqüència hom pot dir que foren bastides per a una trentena de feligresos (7 × 4 metres), capacitat adequada a la població de la majoria de les parròquies rurals. Es tractava, doncs, d'edificis modestos, alguna vegada amb pintures a les parets, que serien «modernitzats» i ampliats des de l'inici del s. XI en l'estil i gust del primer art romànic.

Mentre els bisbes catalans solen ésser fills de les famílies comtals o vescomtals, com Sal·la d'Urgell (981-1010) fill de la vescomtesa Ranlo, i indiquen que són bisbes «per la gràcia de Déu» i no de cap home com a garantia de legitimitat, sembla que els feligresos desitgen que els preveres que serveixen les parròquies siguin nascuts al lloc, i així els hi concedeix, per exemple, el

23. R. d'Abadal, *Cat. Carol.*, cit. nota 10, doc. 289.

comte Ermengol II d'Urgell, el 22 de juliol del 1036, als habitants de Santa Linya, a la vegada que és ell qui atorga a l'església de Santa Maria de Santa Linya les primícies. I això, no obstant els privilegis papals. La feudalització està envaint ja l'església catalana des dels primers decennis del s. XI, si és que no l'havia començat d'envair ja abans. I amb el feudalisme hi penetren les lacres pròpies de la societat del temps. Ja no es tractava sols que els parroquians que havien construït el temple amb els seus cabals demanessin el dret de patronat per a la comunitat rural, i la llibertat d'escollir al prevere que tindria cura de les seves ànimes. Sinó que algun clergue era simoníac i vivia amb la concubina. L'ardiaca Sendred d'Urgell, el 1003, convivia amb Ermeriga a la qual anomenava *mulier mea*, i la pròpia Ermeriga afirmava ésser *compar sua*, amb cert eufemisme. És clar que aquest ardiaca era a la vegada el batlle de la vall d'Andorra i el comte Borrell II li tenia encomanat el castell de Bragafols,²⁴ topònim un xic capciós. Podia tractar-se, doncs, d'un laic que hagués adquirit o usurpat l'ardiaconat d'Urgell, i en tot cas era un home d'armes.

9. Sota la protecció de Roma

Hem vist que durant aquest temps s'organitza la xarxa parroquial i que, com és natural, existeixen diferències entre les paròquies, per la seva diferent situació econòmica. Caldria afegir que existeixen testimonis de les agrupacions de clergues que fan vida de comunitat (com els de les *plebes* d'altres països), com els monjos i atenen una feligresia dispersa, en *cellae* o nuclis menors, dintre dels deganats. És aquest un dels temes que caldria investigar més a fons.

Però el que voldríem assenyalar ara és el fet conegut que els bisbes catalans emprenen el camí de Roma, a la recerca de confirmacions de béns i de drets, des del 892. Aquesta recerca de la protecció pontificia és una conseqüència més del canvi de conjuntura pel que fa a la relació amb la reialesa franca, que s'experimentà en temps de Guifred I el Pilós, entre el 878 i el 897. Sembla ser que aquests vint anys foren trascendentals per aconseguir la *potestas* o bé per a l'exercici efectiu d'aquesta en detriment de l'autoritat superior, llunyana, per part dels comtes,

24. C. Baraut, *Cartulari*, cit. nota 22, doc. 16, pp. 115-116.

vers la lenta consecució de la sobirania, a mida que la força reial es debilitava i es feia molt menys efectiva. La pèrdua dels drets fiscals per part de la reialesa, i la seva atribució als comtes i als bisbes de la terra, fou un factor important i degué repercutir ben aviat, tan en la jerarquia eclesiàstica com en la civil.

L'apropament a Roma²⁵ constituïa un mitjà més per independitzar-se de la submissió a l'arquebisbat de Narbona. Servus-Dei, bisbe de Girona anà a Roma el 892 i hi tornà el 897, aquesta darrera vegada en companyia de Riculf, bisbe d'Elna. Però també hi havia anat, el 896, l'arquebisbe de Narbona.²⁶ Encara el 905 el rei Carles el Ximple, en un intent de reforçar l'autoritat dels Carolingis, nomenà bisbe de Girona a Guigó, un personatge de la Cúria reial, estrany al país i a la diòcesi. La mort violenta de l'arquebisbe de Narbona, Arnulf, precisament a Catalunya, quan l'any 912 venia a celebrar un concili, és un altre episodi fosc d'aquesta història fins ara no explicada suficientment.

No fou amb tot fins a mitjans del s. x quan l'influència pontifícia començà a deixar-se sentir amb major intensitat a Catalunya. En aquest sentit sembla revelador el primer privilegi d'exempció de l'autoritat episcopal i vinculació directa a Roma rebut per un monestir català, el de Cuixà, l'any 950. Fruit d'un viatge a Roma del monjo Sunyer de Cuixà fou l'obtenció de la butlla del papa Agapet II, en la qual confirmava els seus béns al monestir i el posava sota el patrocini directe de la Santa Seu.²⁷ Una altra butlla semblant l'obtingué, segons que sembla en aquell mateix viatge i any, Salla, el fundador del monestir de Sant Benet de Bages, per aquest monestir llavors tan sols iniciat, comproment-se a pagar a Roma la quantitat de 30 sous anuals, si bé és possible també que la nova butlla fos el fruit d'un altre viatge realitzat a Roma el desembre del 951, per Salla i per Sunyer, amb el bisbe Guisad d'Urgell, l'abat Arnulf de Ripoll, el comte Sunifred de Cerdanya i altres. Les caravanes de magnats a Roma serien ja freqüents. Roma i Còrdova estaven substituint

25. P. Kehr, *El Papat i el principat de Catalunya*, «Estudis Universitaris Catalans, XII, Barcelona, 1927, pp. 321-347. J. M. Martí Bonet, «*Regesta Pontificum Romanorum*» de la *Marca Hispànica, segle X*, «*Revista Catalana de Teologia*», IV, Barcelona, 1979, pp. 355-406.

26. R. d'Abadal, *Com Catalunya s'obri al món mil anys enrera*. Rafael Dalmau (Episodis de la Història, 3), Barcelona, 1960, p. 6. Vegeu també l'informe *Procés d'independència de Catalunya (ss. VIII-XI)*. La fita del 988, signat per J. M. Font i Rius, M. Mundó, M. Riu, F. Udina i J. Vernet, i publicat per la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1989, 177 pàgs. Especialment text català pp. 23 a 43, i notes pp. 167-177.

27. R. d'Abadal, *Com s'obri...*, cit. nota 26, p. 12.

en l'ànim dels pròcers catalans, a la cort itinerant dels sobirans francs, encara que hom no pot confondre la *immunitat* que aquests podien concedir, amb l'exempció que permetia l'adquisició de les butlles romanes.

En efecte, d'una banda ens cal recordar que mentre la inestabilitat de la casa reial francesa feia cada vegada menys intensa la seva influència política, l'estabilitat en el govern dels comtats catalans era major: Borrell II (947-992) regí els de Barcelona, Girona, Vic i Urgell (des del 948). Gausfred (c. 940-c. 991), els d'Empúries i Rosselló. Els quatre fills de Miró el Jove (+ 927), néts de Guifred el Pilós —Sunifred II (+ 965), Guifred II (+ 957), Oliba Cabreta (+ 990) i Miró III (+ 984)— regiren, primer sota la tutela de la seva mare Ava i després juntament o separada, però sempre d'acord, els comtats de Cerdanya i Besalú.

No és d'estranyar, doncs, que de mica en mica la concessió d'immunitats, que abans era un privilegi exclusiu de la reialesa, fos apropiada pels comtes que havien assolit consciència de la seva sobirania damunt del territori, si bé aquesta concessió d'immunitat, a un patrimoni monàstic o bé a un bisbat sencer, implicava la renúncia a que els oficials del comtat poguessin actuar dintre d'aquests territoris jurídicament o administrativa.

Donen prestigi als comtes catalans i són exponent de la seva alta autoritat, títols que des d'ara apareixeran als documents amb una certa freqüència, com els de *dux* i de *princeps*, o com els de rei (*màlik*) i de príncep, per part dels sobirans del Nord i per part dels emirs i califes. Quan un rei no és reconegut, s'escriu *Imperante Jesucristo*. Després, la recerca de les butlles del vicari de Crist a la terra, el Papa, no podrà sorprendre car és la conseqüència natural. Si el privilegi d'immunitat oferia l'oportunitat a qui el rebia d'organitzar el seu propi sistema administratiu i judicial, les butlles pontifícies d'exempció implicaven la substracció del territori afectat a l'autoritat del bisbe local, i la constitució d'un enclau independent vinculat directament a Roma, mitjançant el pagament, en general, d'un mòdic cens dinari al Papa.

Si des del 980, aproximadament, foren els propis comtes els qui concediren la immunitat a monestirs de nova fundació (com el de Sant Llorenç prop Bagà, l'any 983), a les butlles romanes solien figurar-hi les clàusules següents: confirmació de béns, inventari detallat d'aquests, menció dels drets, possessió exclusiva de delmes i primícies, i immunitat per a la casa i els seus béns amb ratificació d'anteriors privilegis reials. Ja Kehr va observar

que aquestes butlles atorgades a monestirs catalans afectaven a la jurisdicció episcopal i també a la reial. El Papa anava arraconant al rei? o bé l'autoritat més llunyana d'aquell estava substituïnt a la d'aquest darrer, sempre més propera? A la influència religiosa de les butlles, cal afegir-hi doncs una indubtable influència política.

Potser aquesta intenció expliqui millor el sentit de la vinculació directa a Roma de bisbats sencers. Vinculació més transcendent car l'àmbit d'aplicació també era més considerable. Pel que fa a la jerarquia episcopal ens cal afegir que, des de la meitat del s. x, l'església catalana cerca i obté una protecció específica de Roma. Ja en l'aspecte de la desvinculació de la metròpoli de Narbona hem vist que no semblava pas oposar-s'hi el Papat. L'apropament progressiu a Roma de comtes i bisbes —emparentats entre ells com ja hem dit i exercint funcions civils i eclesiàstiques complementàries— podia tenir encara la intenció política de garantir una autonomia efectiva respecte dels sobirans Carolingis i dels seus successors.

Entre les butlles papals que es varen obtenir des de la meitat del s. x, en comentarem dues. El papa Agapet II, el desembre del 951, a petició del bisbe Guisad II d'Urgell, li confirma els béns diocesans, drets i rendes assignats pels reis Carolingis,²⁸ indicant explícitament que hi resten inclosos en dita confirmació: el bisbat amb els seus edificis i finques (*villae*), esglésies, parròquies, cases, vinyes, terres, camps, prats i pastures, boscos, salines, arbres fruiters i no fruiters, pous, fonts, rius, molins, vivers, canalitzacions i cursos d'aigües, castells, montanyes, valls, colls, emprius, etc., pertanyents al bisbat. Afegeix, encara, la tercera part del teloneu del mercat, ja pertanyent al bisbe, les primícies i delmes de tots els llocs i pertinences episcopals, i que cap clergue diocesà pugui veure's sotmés a judici per cap laic. Usa la paraula *episcopio* com a sinònima del «honor episcopalis», equiparable al honor comtal i afegeix també que ningú no podrà privar el bisbe dels seus béns i drets, precisant: «ni cap rei, ni príncep, ni comte, ni marquès, ni jutge, ni cap altra persona gran o petita», sota pena d'anatema i d'exclusió de l'església.

El segon privilegi pontifici²⁹ que ara recordarem fou donat

28. C. Baraut, *Cartulari*, cit. nota 22, doc. 11, pp. 105-107.

29. C. Baraut, *Id. id.*, doc. 15, pp. 113-115. P. de Marca, *Marca Hispanica*, doc. 149, cols. 957-958.

pel papa Silvestre II, al mateix bisbat d'Urgell, a petició del bisbe Salla, el maig del 1001 i en circumstàncies una mica diferents. El privilegi concedeix a l'església d'Urgell la immunitat que la lliura dels poders i oficials civils —diu, una vegada més explícitament, «cap rei, cap príncep, ni comte, ni marquès, ni jutge, ni cap altre magnat o persona» podrà exercir força contra el bisbe— i li confirma, explícitament també, totes les possessions, inclosos: els llocs urbans i rústics, compreses les corts, masos, sales, castells, casals, vinyes, terres i predis amb delmes i primícies, colons i colones, sefs i serves, i el *aldions* o homes lliures i demés fidelíssims cristians que hi viuen.

S'hi han afegit aquesta vegada els diversos centres administratius i les persones dels administrats, i es recorda la tercera part del teloneu amb les pertinences del mercat de la Seu d'Urgell. Certament el bisbe administrava el patrimoni diocesà, auxiliat pels *canonici* de la seva seu i pels degans del seu *episcopium*, del seu honor i possiblement de la seva cúria episcopal i dels seus *ministerials* o servidors. No podem saber, perquè no ens ho diu la documentació, fins a quint punt els arxiprestats seguien complint també una funció administrativa.

En una butlla semblant atorgada pel propi papa Silvestre II, el desembre del 1002 al bisbe Odó de Girona, a més de confirmar-li els béns i drets en els mercats de Girona, afegeix el cens que pagaven els jueus i la tercera part dels drets de pastura (*pasquers*) del comtat de Girona, concessions més pròpies d'una autoritat civil que de l'eclesiàstica.³⁰

10. *Força espiritual del poder temporal de Crist*

Això no és pas estrany en la societat de l'època, car els factors espirituals i temporals hi apareixien molt barrejats. Si ens fixem en les clàusules de datació que figuren als documents podrem observar que en les actes de fundació del monestir de Santa Maria de Serrateix l'any 977, i de dedicació de la nova església de Santa Maria de Ripoll el mateix any, s'expressa ja la idea que, mentre a França regna el rei Lotari, «entre nosaltres» impera el Senyor Jesucrist, i que els comtes i els bisbes ho són «per la gràcia de Déu».³¹ Al comtat de Pallars, el gener del 988,

30. P. de Marca, *Marca Hispanica*, doc. 150, cols. 958-959.

31. P. de Marca, *Id. id.*, doc. 122, cols. 914-917 i doc. 123, cols. 917-919.

hom data *anno currentem regem expectantem* un document pel qual la monja Cenó i el seu fill Fedac fan donació d'una vinya al monestir d'Ovarra.³² Aquesta monja és possible que fos una vídua i li calgués el consentiment del fill per a poder oferir al monestir la vinya.

En un altre exemple és un prevere, Centoll, el qui fa donació al monestir d'Alaó, el mateix gener del 988, d'una part d'una casa situada a la vila d'Esplugafreda, i la data *anno in Christo regnante, Uco rege*. En aquest cas s'ha transferit a Crist el regnat al Pallars, encara que és sabut que Hug és rei a França. La fórmula *Christo regnante, regem expectante* s'utilitzà probablement, als comtats de Pallars i Ribagorça els mesos de gener a abril del 988 i fins les darreries del 990, quan és quasi segur que hom podia saber que els francesos havien elegit Hug Capet com a rei.

Davant el reconeixement d'un govern espiritual, celestial, el de Crist sobre els comtats de la pre-Catalunya, no deuria ésser fàcil, en mig d'un problema legitimista, per part dels francs poder procedir contra els catalans. La solució espiritual —el regnat de Crist— a un problema de legitimitat política, era difícil de rebutjar i d'impugnar. Més que intentar vèncer la oposició que hi hauria a un nou règim dinàstic, caldria convèncer els reticents de la seva legitimitat.

11. *El paper dels monestirs*

Mentre els bisbats catalans, a meitats del s. x, cercaven la protecció de Roma, també els monestirs³³ buscaven com hem vist per mitjà de privilegis d'exempció que els desvinculaven de l'autoritat dels bisbes respectius, la seva vinculació a Roma. Primer havien obtingut privilegis d'immunitat dels reis francs que els lliuraven de l'ingerència dels oficials civils. Ara cercaven amb l'exempció, sostreure's a la jurisdicció episcopal mitjançant el pagament, en general simbòlic, d'un cens dinerari al Papa. Però, vegem alguns aspectes d'aquest procés i el paper dels monestirs en l'església catalana.

32. R. d'Abadal, *Cat. Carol.*, cit. nota 10, doc. 276.

33. A. Pladevall, *Els monestirs catalans*, Ed. Destino, Barcelona, 1968, 390 pàgines. R. d'Abadal, *L'esperit de Cluny i les relacions de Catalunya amb Roma i Itàlia al segle X*, en «Dels visigots als catalans», II, pp. 8-24. J. J. Bauer, *Rechtsverhältnisse der Katalanischen Klöster von der Mitte des 10. Jahrhunderts bis zur Einführung der Kirchenreform*, «Spanische Forschungen...», núm. 22, Münster, Westfalen, 1965, 175 pàgs.

Si bé la tradició monàstica visigoda fou combatuda a Catalunya pels Carolingis, per tal de desarticular l'heretgia adopcionista, sembla indubtable que, a més del de Sant Serni de Tabernoles, al costat del riu Valira, hi hagué altres centres comunitaris al Pirineu català. En els regnats de Carlemany i de Lluís el Piadós, primer terç del s. ix, es fundaren en terres ermes i abandonades, concedides pel rei o bé pels comtes, alguns monestirs que veien confirmat el seu patrimoni originari, atorgada la immunitat i, moltes vegades, afegit el dret a escollir lliurement l'abat, sense intervenció del bisbe diocesà (encara que amb el consentiment de l'arquebisbe de Narbona), entre ells els de Sant Genís les Fonts (819), Santa Maria d'Arles (820), Sant Esteve de Banyoles (822), Santa Grata (823), Sant Andreu de Sureda (823), Santa Maria d'Amer (829), Sant Salvador de la Vedella (835), Sant Pere d'Albanyà (844) en el pagus de Besalú, Sant Martí de les Escaules (844) a l'Empordà, etc. Aquests monestirs eren majoritàriament de fundació particular.

La colonització monàstica es venia a afegir a les tasques d'evangelització i a la restauració de les bases econòmiques, assumint, en punts estratègics, fins i tot fronterers (a les marques dels comtats), la direcció dels esforços col·lectius per facilitar el cultiu de les noves terres artigades. Els monestirs es situen al camp, cercant llocs estratègics, al costat de les rutes antigues i dels cursos d'aigua: el de Santa Maria d'Ovarra, en l'Isàvena; el de Santa Maria d'Alao, en el Noguera Ribagorçana; el de Santa Maria de Gerri, en el Noguera Pallaresa; el de Sant Serni de Tabernoles, en el Valira; el de Sant Andreu de Trespunts, en el Segre; el de Sant Pere de Graudescales, en l'Aiguadora; el de Sant Sebastià del Sull, en el Saldes; el de Sant Llorenç prop Bagà, en el Bastareny; el de Sant Salvador de la Vedella, en el Llobregat; el de Sant Joan de les Abadesses, en la vall del Ripoll, i així successivament.

La concessió de la immunitat als monestirs ja s'havia generalitzat a mig segle ix. Sant Climent de la Reglleta, al Rosselló, la rebé el 844; Sant Julià del Mont, al comtat de Besalú, el 866; Sant Aniol de les Aguges, a l'Alta Garrotxa, l'obtingué de Carles el Calb el 871, i Santa Cecília d'Elins, a l'Urgell, el 881. Tres grans monestirs deuen el seu èxit a la protecció comtal: Cuixà, Ripoll i Sant Joan de les Abadesses. Eixalada-Cuixà, restaurat el 879 en l'església de Sant Germà; Santa Maria de Ripoll, originat vers el 880 a iniciativa del comte Guifred I i regit per l'abat Daguí de Gréixer, del qual es coneixen les quatre consagracions

dels anys 888, 935, 977 i 1032. Des del 939 la confirmació de la immunitat a Ripoll per un privilegi de Lluís IV d'Ultramar, amb l'atorgació dels drets fiscals i dels béns que el monestir pogués posseir als comtats de Barcelona, Osona, Urgell, Cerdanya, Conflent, Rosselló, Empúries, Perelada, Besalú i Girona, inaugurava un camí d'independència en front de l'autoritat civil superior, la del rei i la del comte, que garantiria la perduració i consolidació del patrimoni ripollès.

El tercer dels grans monestirs fou el de Sant Joan de les Abadesses, dotat el 885 per a una dotzena de monges d'origen noble pel comte Guifred I pensant en la seva filla Emma, primera abadesa, que continuaria actiu fins el 1017 com un important centre monàstic femení, del qual l'any 913 ja en depenien uns 500 camperols, i el cens anual al bisbat de Vic que li calia pagar es fixà sols en sis modis de blat. Un altre monestir femení de relleu fou el de Sant Pere de les Puelles, a Barcelona, restaurat l'1 de gener del 992, després del brutal saqueig i destrucció perpetrats per les tropes d'al-Mansur. S'ha conservat el testament (15 d'agost del 991) d'una *deovota* acollida al monestir de Sant Pere de les Puelles, dita Aurucia. En aquest testament hom pot veure que es tractava d'una dona rica, probablement vídua i amb un fill presoner o captiu en terres califals, que hauria ingressat al cenobi. Per la quantitat de plata que posseïa, aous, cases, terres, horts, vinyes, vasos vinaris, cinc esclaus i una tenda al mercat de Barcelona, a més d'un bon aixovar i indumentària (en la qual hi figuren peces procedents d'al-Andalus), degué haver entrat en la comunitat al sentir-se sola i gran, sense fer entrega de tots els seus béns però, tota vegada que podia disposar d'ells. Un text com aquest permet entreveure la funció social que exercien els monestirs envers els desvalguts, solitaris i vells.

L'obtenció o confirmació de privilegis d'immunitat pels monestirs catalans, continuaria els anys següents. L'any 952 els obtingueren Sant Miquel de Cuixà i Sant Pere de Camprodon. Però varis monestirs catalans aconseguiren també una sèrie de preceptes reials que, al lliurar-los del pagament del cens públic, convertien les seves possessions en béns alodials, amb plena propietat. Així, per exemple, el precepte del rei Lluís als monestirs de Santa Cecília de Montserrat i Sant Pere de les Puelles (951), o bé els de Lotari als monestirs de Sant Genís les Fonts (981), Sant Pere de Rodes, Santa Maria de Ripoll (982) i Sant Cugat del Vallès (986) facilitaren la seva conversió en grans cenobis.

Aquests i altres molts monestirs iniciaren una tasca de colo-

nització de terres que s'intercalava entre les aprisions dels petits propietaris lliures, els alocs dels quals formaven un mosaic que de mica en mica, mitjançant compres, donacions o permutes s'aniria integrant al llarg del s. x en la gran propietat monàstica, en la qual viurien centenars de camperols. Algunes vegades la creació d'un monestir fou posterior a la tasca inicial d'ocupació dels erms pels colonitzadors que amb llurs famílies havien començat a cultivar-los, edificant els seus masos o cabanes, construint les terrasses i els marges de pedra seca per a formar els camps rectangulars, estrets i allargassats, i plantant-hi cereals o bé les primeres vinyes i les primeres oliveres als llocs més protegits del fred. Hi hagué ocasions en les quals hom restaurà un centre monàstic anterior, en altres es reocupà una villa romana abandonada de temps. Però existiren també casos de monestirs que començaren a fer buiga i artigar les terres amb la seva gent i ben prompte, per compra o donació, anaren adquirint patrimonis més amplis fins convertir-se en autèntics organitzadors de la colonització d'amplis espais, amb la col·laboració de grups familiars que han deixat la seva empremta a la toponímia.

Seria illús, no obstant, de pensar que tots els monestirs colonitzadors de l'Alta Edat Mitjana catalana foren grans monestirs. Ben al contrari, hi hagué molts petits monestirs, creats per grups reduïts, de vegades un rector retirat i una dona devota (com a Sant Sebastià del Sull) que romperen un àmbit exigü, no superior a les deu hectàrees de terra de cultiu i, gràcies a la col·laboració de serfs i amics, pogueren subsistir unes poques generacions, per a convertir-se des de la fi del s. x en priorats d'altres cenobis més afortunats, o bé en senzills centres parroquials. A Catalunya no foren pas pocs els petits cenobis originats d'un nucli eremític o bé sostinguts per un grup familiar, que abans de finalitzar el s. x s'havien convertit ja en esglésies rurals, per atendre els feligresos dispersos o els viatgers de pas. No sabem pas, així i tot, fins a quin punt és possible parlar a Catalunya de monestirs familiars o dobles.

Els monestirs vells, benedictinitzats els segles ix i x, experimentarien moltes transformacions. En ells hi viuen ja clergues i preveres, levites o diaques i anacoretas, i els propis monjos comencen de rebre ordres religioses i aconseguen el diaconat i el sacerdoci, podent consegüentment exercir la cura d'ànimes a les parròquies dels voltants, parròquies monàstiques.

Si la canònica de Vic, en començar el s. xi, tenia almenys quinze membres, a més del bisbe que la presidia, un monestir

benedictí tant important com el de San Cugat del Vallès, a jutjar pels signants de l'establiment de Bernat de Calders, fet el 1017 per l'abat Guitard, tindria una comunitat d'almenys trenta quatre monjos, dels quals dos ens consta que eren també preveres.

12. *Pobresa i riquesa relatives de l'Església catalana*

Hem vist, d'una forma un xic apressada, alguns aspectes de l'església catalana del s. x. L'estudi d'aquesta, els darrers quinze anys, tret d'alguns estudis monogràfics (objecte de tesis doctorals o de tesines, en bona part encara dissortadament inèdits), no ha fet avenços espectaculars. Hi ha molts aspectes que requereixen atenció i dedicació dels investigadors. La quantitat de documents existent permet d'estudiar encara temes pràcticament inèdits. Voldríem només, abans de donar per finalitzades aquestes línies, assenyalar un darrer aspecte: el de la riquesa i pobresa relatives. La riquesa de l'alt clergat sembla contrastar amb la pobresa d'una part notable del monacat i dels clergues, diaques i preveres que serveixen les esglésies parroquials. Però ja hem vist que l'alt clergat es troba emparentat amb les famílies de la noblesa, perquè procedeix d'elles. No sabem, així i tot, fins a quin punt abats i bisbes són membres de la noblesa. O bé si ho són els abats que aconseguen ésser nomenats bisbes. Tenim testimonis documentals de bisbes, abats i clergues que compren o venen béns de la seva propietat. Els béns alodials i els molins que poseeix el prevere Adroer, per exemple, i que el 19 d'agost del 979 dona a la catedral de Sant Pere d'Osona-Vic, inclòs el predi familiar contigu al patrimoni de la catedral, revelen a un prevere que ha adquirit la seva part de la herència al seu germà i a les seves dues germanes, amb les cases, fergenals, columbari, etc. Hauria, en conseqüència, de posseir diners en efectiu, ja fossin de la canònica o bé seus per tal de poder realitzar aquestes operacions financeres. Altre tant podria hom dir del bisbe Vivas de Barcelona,³⁴ i dels seus parents.

En general les donacions «per remedium animae» dels laics i dels propis clergues a l'església degueren contribuir a augmentar els patrimonis d'aquesta. Però ens resulta difícil de saber si

34. P. Bonnassie, *Une famille de la campagne barcelonaise et ses activités économiques aux alentours de l'an mil*, «Annales du Midi», LXXVI, núms. 68-69, Toulouse, 1964, pp. 261-297.

aquests patrimonis eren suficients sempre per a poder viure els qui habien de viure de les rendes dels dits patrimonis.

No s'ha fet un estudi a fons de la documentació conservada per tal de poder afirmar amb seguretat ni la riquesa, ni tampoc la pobresa de l'església i dels eclesiàstics en aquest període. D'una banda apareixen concessions importants dels reis, tant a l'església regular com a la secular, i dels comtes, nobles i particulars, laics i eclesiàstics. Però, per altra banda, veiem que altres tracten de treure el major profit dels patrimonis i persones eclesiàstiques, s'apoderen de béns i de rendes eclesiàstiques i no complimenten les decisions testamentàries o no respecten els drets adquirits, ni els privilegis.

És possible que al finalitzar el s. x l'església catalana tingués una major llibertat i una major solidesa moral i econòmica. En tot cas s'havien consolidat les seves estructures bàsiques (bisbats, arxiprestats, parròquies, monestirs immunes i exempts amb la corresponent organització autònoma,³⁵ etc...) i, sense cap dubte, exercia una influència notable sobre la societat de l'època. El canvi vers la feudalització d'aquesta societat s'havia iniciat ja, no obstant, encara que el moment decisiu per tal de que afluis a la llum pública oscil·lés entorn del 1010.

35. Com que ja ens hem ocupat del tema en altres ocasions, serem breus ara en aquest aspecte. Vegi's, per exemple, M. Riu, *La inserció dels monestirs en la societat i l'economia catalanes (segles VIII al XII)*, «Quaderns d'Estudis Medievals», III, núm. 8, Barcelona, 1982, pp. 462-473, amb 12 figs. M. Riu, *Monacato y colonización rural en la Cataluña Altomedieval*, «Codex Aquilarensis» [Segundo Seminario sobre el Monacato, Aguilar de Campoo, agosto 1988], núm. 2 (agost 1989), pp. 85-113, amb un plànol i 8 fotografies.